

תוכן העניינים

1	עם הספר	מרדכי אלפרדו ראבילו
3	מבוא	זאב פלק
6	הקדמה	יקותיאל יעקב נויבואר
11	מצע לעיון ומקורות	פרק ראשון
14	קידושי־כסף	פרק שני
17	הערך המבוטל של כסף־הקידושין	פרק שלישי
19	קידושין בשווה־כסף	פרק רביעי
21	נישואי־קניין והנישואין בתלמוד	פרק חמישי
25	ברית הנישואין במקרא ובאגדה	פרק שישי
28	שלילת נישואי־הקניין על־פי התלמוד	פרק שביעי
32	נישואי־חווה בישראל	פרק שמיני
34	הנישואין במקרא	פרק תשיעי
36	קידושי־ביאה – הקידושין המקוריים	פרק עשירי
45	הדמיון בין הנישואין בישראל לבין אלה של חוקי חמורבי	פרק אחד־עשר
	ספחי הצורה הקדומה בתקופה המאוחרת – החופה,	פרק שנים־עשר
49	השושבינים	
55	יחסי מרים ויוסף לפי האבנגליון ומקורות מאוחרים	פרק שלושה־עשר
58	ההתקשרות לפי המקורות המקראיים	פרק ארבעה־עשר
64	התוצאות החפציות של החווה התלמודי	פרק חמישה־עשר
69	חווה המכר	פרק שישה־עשר
75	חוסרי־המשמעות של תשלום המחיר	פרק שבעה־עשר
88	העירבון התלמודי	פרק שמונה־עשר
102	נישואין, מכר ועירבון	פרק תשעה־עשר
105	קניין־חליפין וקניין־סודר	פרק עשרים
109	קידושין וחליפין	פרק עשרים־ואחד
114	סמכות האב ביחס לקטינים	פרק עשרים־ושניים
	ההתפתחות המאוחרת של החליפין בכלל ובהקשר	פרק עשרים־ושלושה
119	לקידושין בפרט	

קידושי־שטר 123	פרק עשרים־וארבעה
שטר הקידושין והכתובה 127	פרק עשרים־חמישה
דמיון האירוסין לנישואין 132	פרק עשרים־שישה
האופי המשפטי של הנישואין 136	פרק עשרים־שבעה
משמעותם של האירוסין 138	פרק עשרים־שמונה
מקורות מקראיים ונישואי־מכר 144	פרק עשרים־תשעה
מהות המוהר 148	פרק שלושים
סיכום 158	פרק שלושים־ואחד
שיעור כסף הקידושין התלמודיים 160	נספח א
לתולדותיהם של הנישואין הישראליים, במיוחד בימי־הביניים 162	נספח ב
רעיונות משפט הלניסטיים אצל מחברי משפטי־המכר התלמודי? – תגובה 165	נספח ג
על תולדות סגנונם של השטרות היהודיים 168	נספח ד
משמעות הכתובה לנישואין 170	נספח ה
1. רשימת קיצורים של כתבי־עת לועזיים 175	ביבליוגרפיה
2. קובצי חוקים – מהדורות חדשות 175	
3. קובצי חוקים – תגליות חדשות 175	
4. מקורות משפטיים אחרים (רלבנטיים לדיני־נישואין) 177	
5. מונוגרפיות 177	
	מפתח הביבליוגרפיה 181
	מפתח העניינים 195
	מפתח המקורות 204

מבוא

בימינו זכינו לראות בהתגשמות נבואתו של ר' אלעזר הקפר, ש"עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבכבל שייקבעו בארץ ישראל" (מגילה כט, ע"א), כמוכן נוסף: ספרייִקודש וספרים במדעי־היהדות, שנכתבו בחוץ־לארץ בלשון זרה, שבים אלינו בלבוש חדש של שפתנו. החיבור שלפנינו שייך לקבוצה זו. לאחר שמילא שליחות חשובה בקרב קהל החוקרים הבינלאומי, הוא חוזר עתה אלינו כדי לדבר אל ציבור חוקרי ההיסטוריה של המשפט והחברה בישראל. חלפו כמעט כשנות גלות־כבל בין הופעת הספר בגרמניה ובין הופעתו המחודשת בירושלים.

המחבר המופלא, הרב ד"ר יקותיאל יעקב גויבואר ז"ל, היה נצר למשפחה יהודית מארץ הריין התחתונה. אביו של המחבר הזמין לו מלמד מגליציה שילמדו תורה ויהדות. איש זה הביא עמו את המסורת של חסידי בלז, ואביו של המחבר אימץ לעצמו יסודות ממסורת זו.

כאשר עמד המחבר בכחית־הבגרות, ידע לא רק את תוכנית־הלימודים של הגימנסיה הגרמנית, אלא היה גם בקי בתורה ובפוסקים. הוא יצא לגליציה ותוך כמה חודשים הוסמך לרבנות על־ידי גדולי הרבנים באותה תקופה. כמו־כן נשא אשה ממשפחת חסידים, בת לאיש למדן.

בשובו לגרמניה נרשם ללימודי משפטים ושפות שמיות באוניברסיטה של לייפציג, ושקר על לימודים אלה במשך מלחמת־העולם הראשונה. בגלל האזרחות העות'מנית שירש, היה פטור מלשרת בצבא הגרמני ומשום כך היה יכול לעסוק בתורה ללא הפרעה. בשנת 1918 הכין המחבר את המחקר שלפנינו בהדרכתו של אחד מגדולי החוקרים של תולדות המשפטים העתיקים, פרופ' פאול קושאקר, שהרצה אז באוניברסיטת לייפציג.

נקודת־המוצא של המחקר היא הדעה המקובלת, שלפי דיני ישראל האשה נקנית על־ידי הבעל ואינה זוכה אפוא למעמד שווה אתו. המחבר ביקש ללמד זכות על היהדות בזמן שהיתה נתונה להתקפות מצד חוקרים אנטי־שמיים. מבחינה זו, הספר שלפנינו מייצג את כיוון המחשבה של היהדות בגולה – כפי שתואר על־ידי גרשום שלום בקובץ פרקים ממורשתה של יהדות גרמניה (בעריכת א' תרשיש וי' גינת, ירושלים תשל"ה), עמ' 135–142. נקודת־המוצא היא הצורך להגן על היהדות, והכיוון נועד לעולם החיצוני.

עלינו לזכור, כי האפולוגטיקה הביאה ליהדות הישגים מדעיים בתחום הפילוסופיה וטעמי המצוות, ויהדות הגולה הרגישה צורך לעסוק בה מאז ומתמיד. סוג חדש של התקפה על היהדות היה ביקורת המקרא המודרנית והמחקר ההיסטורי והמשווה של הדתות. אפשר

להבין, כי יהודי צעיר שבא לאוניברסיטה גרמנית הועמד בפני הכרעה להיכנע לרציונליזם הרווח בין מוריו וחבריו או לעסוק באפולוגטיקה של המקורות היהודיים. המחבר שלנו בחר בדרך השנייה, ומרשימה מידת התחכום של טיעונו והתרומה הטמונה במחקרו למחקר היהדות.

המחבר מתנגד לדעות של חוקרים שונים, אשר ראו את קניין האשה כמקחוזמכר כמו זה הקיים לגבי עבדים וקרקעות; ומה גם שרכים, כולל מורו פרופסור קושאקר, קיבלו את התיזה הזאת לפחות ביחס לזמן הקדום (סעיף 2).

תיזה זו משמשת לו אתגר לבדוק מחדש את מקורות ההלכה בקשר לקניין האירוסין, לנתח מבחינה היסטורית והשוואתית ולפרשם בהקשר תולדות התרבות של העולם. לשם כך נסקרת הספרות הענפה של המחקר ההיסטורי-משפטי החל ממקורות בבליים ואשוריים, דרך המקרא, השטרות הארמיים והיווניים, תרגומי המקרא, הספרים החיצוניים, כתבי פילון ויוספוס וספרות המשפט הרומי הקלסי והמאוחר, ועד לחוקי השבטים הגרמאניים והכנסייה הרומית-קתולית בימי הביניים.

אגב הפולמוס עם החוקרים עלה בידי המחבר לפתוח את המקורות היהודיים בפני חקר המשפטים העתיקים ולהעמיד את ההלכה במסגרת המחקר המשווה של המוסדות החברתיים והמשפטיים. הוא תולה את הדמיון בתופעות המשפטיות לא בשורשים משותפים או בהשפעה הדדית, אלא בתנאים חברתיים-תרבותיים שווים. זה נותן לו הזדמנות אחרת להגן על היהדות מול הביקורת האנטישמית, באשר הוא מסיק כי התנאים התרבותיים השווים מכיאים לפתרונות דומים בישראל ובעמים אחרים, למרות השוני ביניהם מבחינת הלאום והגזע.

המחבר חושב על השימוש בשיטת ההשוואה גם לצורך הניתוח ההיסטורי של המקורות היהודיים עצמם. הוא מזהיר מפני הסתמכות יתירה על התיארוך של המקורות הספרותיים, מכיוון שמושגים קמאיים נשמרים לעתים קרובות עד לזמן מאוחר. התוכן של ההלכה יכול להיות קודם בהרבה לגיבושה הספרותי או ללימודה בכית-המדרש. מכאן שתיארוך המוסדות עצמם מצריך אמצעים אחרים, ועלינו להזדקק, בדרך-כלל, להשוואה ולתולדות התרבות והחברה כדי לשייך אותם לתקופה כלשהי.

מסקנותיו של המחבר סותרות אפוא את התיזה המקובלת בדבר השימוש במושגים של מִכְר באירוסין היהודיים. לדעתו, השלב הקדום ביותר של הנישואין העבריים הוא מסירת הכלה לחתן בהזדמנות הראשונה וקיום יחסי-אישות על אתר. לדעתו, המוהר הוא מתנה-מרצון שהעניק החתן למחרת כדי לבטא את אהבתו. כאשר בשלב השני רצו להפריד בין אירוסין ונישואין, היינו: בין הפעולה המשפטית לבין ביצוע למעשה, השתמשו בקניין-החליפין שהיה רווח למטרות שונות. קניין-החליפין מצדו התפתח לכלל קניין על-ידי מסירת שטר, או לאירוסין – על-ידי מסירת שטר. השלב השלישי מתואר כמשנה ריש קידושין, שבה מדובר, מצד אחד, על הצורה הארכאית של השלב הראשון – הוא הקניין באמצעות ביאה, ומצד שני – על קניין באמצעות כסף או שטר, הנגזרים שניהם מקניין-החליפין.

בדרך זו המחבר מסביר לנו את ריבוי הצורות כשרידיים מתהליך היסטורי ממושך. ראיית החליפין כשלב קדום גם בדיני האירוסין וגם בדיני המכר מתבטאת בהלכות רבות (עייני

מה שכתבתי במבוא לדיני ישראל בימי הבית השני, עמ' 200). אכן, בתחום הנישואין החליפין היו כנראה בצורה של מסירת הבנות בין בתי-האב המתחתנים (למשל: כראשית לר, כא), ואז החליפין לא היו רק פורמליים.

גם התיזה של המחבר ששטריה-אירוסין הוא צורה של חליפין ראויה לתשומת-לב. כשטריה-גירושין התלמודי ניכר עדיין הצד החפצי, וכפי שהמחבר מציין, ההלכה הקדומה היתה ש"עדי מסירה כרת". מכל-מקום, בשטר גובר היסוד הראייתי המעיד על הוראת בעל-הדבר יותר משהוא עצמו מהווה תמורה.

יש לציין גם, ששאלת הנישואין בדרך מכר או נישואין בדרך חליפין פורמליים אינה ניתנת לתשובה חרימשמיעית. בוודאי היו כאלה שראו באירוסין בדרך מכר עניין פורמלי גרידא, מבלי שנפגעה בעיניהם ההערכה לאשה. מאידך גיסא, גם האירוסין בדרך חליפין פורמליים מייצגים מצב בשלבים קודמים כאשר החליפין לא היו רק פורמליים. אירוסין מסוג זה מתוארים, למשל, עלידי בנות לבן (כראשית לא, טו); וראה מה שכתבתי ב-*Hebrew Law in Biblical Times*, p.143, בפרשת האמה העבריי (שמות כא, ז-יא) ובמקורות תלמודיים שנדונו בנספח הראשון של המחבר. עלינו לראות אפוא את האירוסין היהודיים בדרך של ריבוי-אנפין; יש שמודגש הצד של קניין ויש שמובלט הצד של ברית או הסכם (עיינן מה שכתבתי במבוא שם, עמ' 267 ואילך, 279 ואילך).

בכל אופן, ראויה כל הסוגיא של מעמד האשה ביהרות לבריקה מחדש, הן באשר לסדרי הנישואין הן באשר לסדרי הגירושין והחליצה. הספר היקר המוגש לנו עתה בלבוש חדש ידריך אותנו בדיון זה.

זאב פלק

האוניברסיטה העברית בירושלים

הקדמה

"הרחבת תולדותיהן של מערכות-המשפט הרומניסטיות והכללתן של המערכות העתיקות האחרות"², שאסכולות מדעיות חדשות רואות בהן משום סיוע לגילוי מקורות, לא רק הכניסו שטחים נרחבים לתחום המחקר המדויק של תולדות המשפט, אלא הם קבעו תפקידים חדשים למחקר של אותן מערכות-משפט שכבר זכו מאז לעיבוד מתקדם ופתחו בפניהן פרספקטיבות חדשות. אם כיום הכתובות בכתב-היתדות הן נושא לטיפול היסטורי-מחקרי רציני – בלי לדבר על שאיפות מרחיקות-לכת יותר – בצד ספרי המשפט הסוריים-רומיים, הפפירוסים (הדמוטיים והיווניים) והחרסים המצריים, הרי אין לדהות עוד גם את המחקר של חומר המכיל שפע מגוון ביותר ואשר זכה לאחרונה לממצאים חדשים. אמנם, אין מחסור בחומר שעניינו תיאורים כלליים ומפורטים בלשון מודרנית של המשפט המקראית-למודי, אך גם אין להציב כאן ציפיות גדולות מדי³. אבל אפילו העיבודים המצוינים ביותר נושאים אופי דוגמטי טהור⁴, ולכל היותר מציעים השוואות למשפט הפנדרקטים. פרט למחקרים חדשים יחידים (שלשניים מהם, של פרוינד⁵ ושל בלאו, נתייחס כאן לעתים קרובות) – ממחקרים מוקדמים יותר אי-אפשר לצפות שיכירו את הבעיות בשלימותן – חסרים עדיין סיווג החומר מבחינה היסטורית-משפטית וטיפול היסטורי-ביקורתי במקורות.

במקום ההסתכלות המנותקת – כפי שהיתה בהכרח עד כה – במצב המחקר כיום ניתן לשלב בזהירות הראויה את המשפט המקראית-למודי בתוך מכלול ההקשרים של איזור היס-התיכון. אנו חושבים כאן פחות על התועלת שתצמח מכך למשפט היהודי. בשל מידת

- 1 על שאלות מיתוריות בתולדות המשפט והשוואת מערכות משפטיות, ובמיוחד של המורה, וכן על המעמד של ענף המשפט המקראית-למודי, אני חושב לכתוב בהקשר אחר. הרברים שלפנינו רק יעסקו בקצרה באותם תיאורים.
- 2 על כך ראה ונגר, 1905, במיוחד עמ' 25 ו-27, ARCH, י, עמ' 385 ואילך; מניק, עמ' 394 ואילך; קושאק, 35, במיוחד עמ' 243; הנ"ל, 1914, עמ' 405; ראבל, 1909, בהקדמה; הנ"ל, 14/1913, עמ' 184; ובאחרונה הולדאק, 1919, עמ' 19 ואילך; מיטייס (יותר ספקני), המשפט העתיק.
- 3 השווה אפטוביצר, 1908, עמ' 38.
- 4 תמוה הדבר, שמ"ו רפורט (ראה להלן) מוצא דרך הסתכלות כזאת כמספקת (במיוחד עמ' 29, 45). השווה להלן, הערה 14.
- 5 פולמוסים הנשנים עם תוצאות עבודתו של פרוינד בנקודות מהותיות (במיוחד לאור הצעותיו של הולדאק, עמ' 175 ואילך, מהווים בשבילי מניע מיוחד להרגיש את עבודתי זו, שיש בה התקרמות מיתורית ניכרת מבחינת ההשכלה ההיסטורית והשוואה לקודמותיה.

השמרנות הרבה המציינת את מוסדות המשפט התלמודיים והנאמנות שבה הם מקיימים תפישות משפטיות קדומות; ובהתחשב עם העובדה שהתכנים של הספרות הישראלית-יהודית בוודאי קדמו בהרבה לתאריך עריכתם בכתב או לטיפול בהם בבתי-המדרש⁶, נוכל בהחלט – בלי להיות אופטימיים מדי – להגיע לתיאור שרשרת של התפתחות משפטית רצופה החל בחוקי חמורבי ומקורות המקרא ועד לימי-הביניים, התקופה שבה נערך התלמוד. ניעזר בכך – כמוכּן תוך ברירה – בכתובות בכתב-היתדות ובכללים החלים על השוואת מערכות-משפט בפירוש החומר המקראי המועט. מאחר שהמסורת המשפטית הווראית של העמים האינדו-גרמאניים מתחילה בתקופת מאוחרת הרבה יותר, הרי ענף המשפט המקראית-למודי, חשיבותו הגדולה לתולדות המשפט הכללי היא בכך שהוא מגשר על-פניו פער זה, היינו: בין התקופה המוארת על-ידי כתב-היתדות ועד לתחילת המשפט הקלסי של הזמן הקדום. החושים מהזמן העתיק של מלכי שומר וחמורבי עד לאותה תקופה, שבה נפגשו היוונים והרומאים עם חוג התרבות המזרחי, מוליכים דרך המשפט המקראית-למודי. על התפקיד שהגלויות של היהדות ברחבי העולם מילאו בתהליך זה כמתווכים בין תרבויות המזרח והמערב דווקא בשטח חיי המשפט – שיש בו תרומה חשובה לבעיית האוריינטליזם וההלניזם – אולי נוכל ללמוד עוד ממחקר הפפירוסים תוך ניצול ברזמני של הספרות היהודית-הלניסטית. אסור לשכוח את היעד שנקבע, גם אם הדרך אליו (הכרוכה בעבודת-נמלים מאומצת) עוד ארוכה.

אבל כידוע, העניין הכללי בתולדות ישראל חורג אל מעבר לחלק בתולדות המזרח העתיק בכלל. תולדות עם ישראל, דתו וספרותו, הן כחלקן החשוב ביותר גם נושא למחקר מצד התיאולוגיה של כל האמונות. עניין זה משתרע מעבר לתקופת המקרא עד לימי הברית החדשה, כלומר: תקופת התלמוד. אולם ה"הלכה", המשפט, קשורה – לדעת הכול, המגנים והמשבחים אותה כאחד – קשר הדוק במיוחד עם הדת. מכאן, שתולדות המשפט המקראית-למודי הן השלמה נחוצה של תולדות הדתות. מנקודת-ראות זו תתחדר הבעיה לכיוון זה: באיזו מידה תולדות המשפט ו"רוח העם" המבססת אותן, משקפות את ההשלכות הייחודיות של הדת היהודית? אם אכן אמת היא, ש"המשפט הרומי, היווני והגרמני שייכים לנו בגלל כל תולדות התרבות שלנו כמוכּן אחר מאשר כל מערכות-המשפט האחרות", ושעליכן "התפתחות טבעית היא, כי תולדות המשפט עוסקים קודם-כול בחקר שלושה תחומים אלה, ומכאן שואפים אל העולם" (ראבל) – הרי בשל העובדה שהיהדות בתור אמה של הנצרות הנה על יסוד ההתפתחות של תרבות אירופה, יש להעמיד את המשפט המקראית-למודי מיד אחרי שלוש המערכות ההן. רק חקירה בעתיד תבהיר, כמה רעיונות זרמו כאן מן היהדות ישירות אל המשפט הקנוני, לאותו גורם חשוב של התפתחות המשפט הגרמני.

חקירה משפטית זו היא השוואתית-היסטורית. אמנם אין היא שואפת להגיע להיסטוריה אוניברסלית של המשפט, ברוח האסכולה הישנה השולטת כעת⁷. יתרה מזו, אין היא

6 השווה בלאו, ב, עמ' 95. אותו הדבר גם הראיתי אני בעבודה זו פעמים אחדות.

7 בנוגע ליוסף קוהלר, השווה עכשיו ל' אדם, ZVR, עמ' 1 ואילך; ראה גם מקס שמידט, שם, עמ' 348 ואילך. במיוחד השווה רלז'קובי (אני מצטט מתוך התרגום הצרפתי של המקור האיטלקי, מהדורת 1910, עמ' 486 ואילך), ועל כך – את הביקורת של הולדאק, שם, עמ' 440 ואילך.

מתיימרת להצביע על פתרון של הבעיות שהעמידה לעצמה לכתחילה, כי לדעתי טרם בשל הזמן לכך. הדרך היחידה של השוואה משפטית האפשרית היום "איננה ניגוד להיסטוריה של המחקר הספציפי, אלא היסטוריה של המשפטים הלאומיים עצמם, במידה שהיא נוקטת את השיטה ההשוואתית" (ראבל). "אליבא רידי ההשוואה כעת אינה התכלית אלא האמצעי להחיות הלכתי-מחשבה פרימיטיביים שאבדו", ועל כן היא תהיה מורה-הדרך הטוב ביותר הן להעמדת הבעיות והן לפתרונן. יחד עם זאת יש לבחון, האם לא ייתכן להשלים פרצות אפשריות במסורת בעזרת ההשוואה המשפטית. על כל פנים "מסתכמת החקירה בעיקר על מקורות המשפט הלאומי הנרדן, ורק בדרך משנית היא מנצלת את תוצאות ההשוואה המשפטית" (קושאקר)⁸. אין למעט בערכם של הרעיונות ששאבתי במיוחד מן הגרמניסטים של הדור הזה והקודם לו.

אף שאני רוחה בעבודה זו כל נטייה היסטורית-משפטית-כללית או פילוסופית-משפטית, נקודה אחרונה זו מניעה אותי להביע דעתי על הגורם לרמיון הרב והכולט עם המשפט הגרמני, דמיון שכבר הוכר במחקר בשטח מערכות המשפט היווני, והאשור-בבלי, ומצדי גם במשפט המקראי-למודי. מבין שלוש האפשרויות העיקריות להסבר שוויון בין מערכות-משפט⁹ – שורשים משותפים של שתי המערכות, השפעה הרדית בנייהן והתפתחות מקבילה על יסוד תנאים תרבותיים שווים¹⁰ – בוודאי רק האפשרות השלישית באה כאן בחשבון (שכחת האפשרות השלישית הזאת, שברדך-כלל ניתן לצפות לה עד כדי ניסיון להוכיח את ההיפך, וזיהוי הרמיון עם תלות הרדית – עדיין מוליכים תמיד למשחק דילטנטי, ולא רק בהשוואת המשפטים). אך אז האמת צריכה להימצא באמצע – בין האסכולה המשפטית ההיסטורית לבין היסטוריוני המשפט האוניברסלי¹¹. אנו מסכימים עם פהר (וקושאקר נוקט כנראה אותה דעה), ש"מלבד הלאום והגזע חייבים להתקיים תנאים בעלי תוקף כללי ליצירת המשפט¹². צורות-היסוד של חיי חברה רוחניים תלויות פחות בגזע ובלאום ממה שאסכולת-המשפט ההיסטורית מניחה. שוויון המשפטים, למרות אייהשוויון הכולט שבין הגזעים, ניתן להסבר רק באמצעות יסודות אנושיים משותפים". תולדות המשפט הם אפוא תמיד תוצאה של שני מרכיבים: אותם "יסודות בלתי-לאומיים" (פהר) של הנטייה הכללי-אנושית, ו"התנאים התרבותיים" (קושאקר), מצד אחד, ומצד שני – העיצוב האינדיבידואלי של "רוח העם", ההולך ומתחזק עם התקדמות התרבות¹³. הזיקה

- 8 P. Koschaker, *Babylonisch-assyrisches Bürgerschaftsrecht*, Leipzig, 1911 [Aalen 1966], p. VIII
- 9 מנוסח כבהירות עליידי ונגר, 1918, עמ' 3 ואילך.
- 10 פהר, 1910, עמ' 136 ואילך; הולדאק, 1912, עמ' 113.
- 11 דליוקבי (עמ' 497) רק מגזים ברעיון שהוא נכון ביסודו. השווה גם קוהלר, הפילוסופיה של המשפט, עמ' 19.
- 12 באותו כיוון הולך מחקרו של מארבה, 1916, המבוסס על חומר תרבותי-היסטורי ונסיוני עשיר. הוא רוחה בחריפות את כל ההשערות הבלתי-מבוקרות של העתקה או השאלה, השכיחות במיוחד בתולדות הרתות, ומייצג באופן עקרוני את רעיון העצמאות של שוויון תרבותי (ראה במיוחד חלק א, עמ' 94), אשר צמח מתנאים שווים.
- 13 מבחינה מיתודית, הולדאק הוא מאלף מאוד, כשהוא מתאר כיצד יכולה להתפתח שונות רבה מאוד למרות השוויון בגורמות.

ההדרית של שני הכוחות ההם לרדת לעומק "מהותם של אותם יסודות כלתי-לאומיים", לבדוק את "התנאים, שבהם הם מתחילים להשפיע" (פהר) ולבסוף לקבוע אם ובאיזו מידה "אותם סעיפי משפט תואמים תנאים שווים של התרבות הכללית" (קושאקר) – זהו תפקידן של תולדות המשפט ההשוואתי, ומכאן נובע המקום שמחקרו של ענף משפטי מסוים תופש בהן¹⁴.

עבודה זו משתמשת במקורות בלשונם, כפי שראוי בכלל להיסטוריון המתמחה במשפט מסוים לשלוט בעצמו בלשון המקורות שהוא מעבד¹⁵. כדי לאפשר בקרה ודיון בתוצאות מצד אנשי-משפט, נעשה שימוש רב ככל האפשר בתעתיק, ולגבי מונחים מקצועיים – תמיד. ציטטות ממקורות יובאו תמיד עם תרגומן. בגלל ריבוי המקורות שהסתמכנו עליהם, נאלצתי להימנע מהבאת כולם עם תעתיק ותרגום. לולא עשיתי כן, העבודה היתה מתנפחת פי כמה והופכת לכריסטומטיה. בקרה מצד אלה שאינם פילולוגים מתאפשרת בעזרת התרגומים השכיחים, שציינתי ברשימת הקיצורים. במקומות שסטיתי מהתרגום המודרני המקובל הבאתי נימוקים לדבר. במקרה שההוכחה המבוקשת נובעת רק בעקיפין מהמקור, לא הסתרתי מהקורא את מהלך המחשבה המלא. הקיצורים מוסברים להלן. אני מודע היטב לחוסר-העקיבות בתעתיק: כי אם נתקבלה בספרות המודרנית דרך כתיבה מסוימת, נקטתי אותה (כדי להקל על מי שאינו פילולוג) גם אם אינה מדויקת די צורכה או שבחתי כדרך כתיבה מבוססת על פשרה.

המחסור בעבודות-מחקר קודמות בתולדות המשפט של ענף זה גרם לעתים לכך, שעבודה זו חרגה אל מעבר לתחומי הנושא ולמרות זאת טיפלה במסודות-המשפט הנוספים רק במידה הדרושה לצורך עבודה זו. עבודה זו היא עיבוד והרחבה של חיבור דוקטורט שהוגש לפקולטה למשפטים של אוניברסיטת לייפציג. כתבי-היד היה מוכן בחלקו הגדול כבר בקיץ 1918, אך ההדפסה התחילה רק במארס 1919. השימוש בספרות שהופיעה בחוץ-לארץ מאז פרוץ המלחמה נתקל, כמוכן, בהגבלות ובעיכובים הידועים שהספריות הגרמניות סובלות מהם עוד היום, עם תום מלחמת-העולם.

עוד מוטלת עלי החובה הנעימה להודות לאלה שקידמו במישרין עבודה זו. כראש-יזם-בראשונה – לפאול קושאקר (לייפציג). לא זו בלבד שלמדתי רבות מבחינה מיתודית מעבודותיו היסודיות על המשפט האשורי-בבלי על דרך הטיפול בבעיות משפט מזרחיות קדומות, אלא אף זאת שקושאקר עמד לי בעצתו האישית בהזדמנויות רבות

14 מתוך מאמרו הנזכר (לעיל, הערה 4) של רפפורט לא נתברר לי כיצד ניתן לצפות לפתרון בעיות תרבותיות-היסטוריות מתיאורים דוגמטיים גרידא. יתר על כן: היום ידוע לכול, כי לא ייתכן לעסוק באורח מדעי במערכת-משפט מודרנית ללא הבנת תולדות התהוותה. על-אחת-כמה-זכמה שתנאי ראשון לחקירת "משפט התקף בשלב אחר מסוים", המכין אוספים המשתרעים על פני מאות שנים, הוא קביעת השכבות ההיסטוריות של אותו חומר משפטי. הפרדה כזאת של החומר המשפטי אפשרית (בניגוד לדברי רפפורט) עם ההגדרה הנחוצה של המטרות והגבלה לטיפול מונוגרפי של מוסדות יחידים) ואף מבטיחה הצלחה אם ההיסטוריון מוכן להעמיד לפני עצמו את הדרישות הנובעות מן הטקסט. בדיקות היסטוריות מעצם אופיין קשות לעתים קרובות מתיאור שיטתי של חומר משפטי הערוך בקודקס ללא תשומת-לב לזמן ולאיוור שבו היה בעל-תוקף.

15 באותה רוח גם קושאקר, שם, והמוכאות שם בהערה 1; השווה גם אפטיבצר, שם, עמ' 39.

הקרמה

10

כפתרון הבעיות שעמדו בפני ובריון בעל־פה בקשיים שנתקלתי בהם – מה שהביא לעתים להבהרה ולהעמקה של התיאור. מר כאהן (לייפציג) העשיר עבודה זו בשעת קריאת ההגהות בכמה הערות פילולוגיות. בשאלות אשורולוגיות מסר לי בְּנֹו לנדסברגר (לייפציג) כמה פעמים מידע בכתב. הערות ידירות של ארנסט ראבל (מינכן) ואלפרד שולצֶה (לייפציג) הביאו כל אחת לניסוח חריף יותר במקום מסוים. גם אויגן רוזנשטוק (גרמניסט מלייפציג) ויוסף ליפל (חוקר מקרא מרגנסבורג) קראו הגהות. ל"חברת קדמת אסיה" ולמו"ל הפרסומים האלה, אוטו ובר, מגיעה התודה על קבלת העבודה ל"ידיעות" שלה.

יעקב נויבואר

הרמנסברג, ספטמבר 1920

מפתח הביבליוגרפיה

- A. Eberharder, "Was bedeutet Mohar?", *Theologische Quartalschrift* 95 (1913) 489-508 אברהרטר, מוהר
- A. Eberharder, *Das Ehe- und Familienrecht der Hebräer mit Rücksicht auf die ethnologische Forschung*, Münster in Westfalen 1914 אברהרטר, נישואין
- O. Eger, *Rechtsgeschichtliches zum Neuen Testament*, Basel 1919 אגר
- L. Adam, "Joseph Kohler und die vergleichende Rechtswissenschaft", *ZVR* 37 (1920) 1-31 אדם
- A. Ehrlich, *Randglossen zur hebräischen Bibel: Textkritisches, Sprachliches und Sachliches*, Leipzig 1908-1914 אהרליך
- H. Autenrieth, "Recht der Kissibaleute", *ZVR* 21 (1908) 354-392 אוטנרייהט
- J. Unger, *Die Ehe in ihrer welthistorischen Entwicklung: ein Beitrag zur Philosophie der Geschichte*, Wien 1850 אונגר
- L. Auerbach, *Das jüdische Obligationenrecht*, Berlin 1870 אורבך
- ח' אלבק, "האירוסיין ושטרותיהם", קובץ מדעי לזכר משה שור, ניו יורק תש"ח אלבק, אירוסיין
- ח' אלבק, מבוא למשנה, תל אביב תשכ"ד אלבק, מבוא
- ש' אלבק, דיני הממונות בתלמוד, תל אביב תשל"ו אלבק, ממונות
- ח' אלבק, ששה סדרי משנה, ירושלים-תל-אביב תשי"ט אלבק, משנה
- ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט אלבק, תלמודים
- מ' אלון, המשפט העברי - תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, ירושלים תשל"ג אלון, משפט
- K.v. Amira, *Nordgermanisches Obligationenrecht*, Leipzig 1882-1895 אמירה
- Th.Engert, *Ehe- und Familienrecht der Hebräer*, München 1905 אנגרט
- Asmis, "Die Stammesrechte der Bezirke Misahohe, Anecho und Lome-Land", *ZVR* 26 (1911) 1-142 אסמיס
- V. Aptowitzer, "Joseph Kohlers Darstellung des talmudischen Rechts", *MGWJ* 52 (1908) 37-56, 182-205 אפטוביטצר, 1908
- V. Aptowitzer, "Anzeigen: L. Freund: Zur Geschichte des WZKM אפטוביטצר, WZKM

מפתח הביבליוגרפיה

182

- Ehegüterrechts bei den Semiten", *WZKM* 23 (1909)
390-400
- י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, תל אביב תשכ"ט
- H. Ehrentreu, "Sprachliches und Sachliches aus dem
Talmud", *Jahrbuch d.Jüdisch-Literarischen Gesellschaft* 8
(1910) 1-34
- ש' אשכנזי, האשה באספקלריית היהדות, תל אביב תשכ"ז
- W.W. von Baudissin, *Studien zur semitischen Religions-
geschichte*, Leipzig 1976-1978
- E. Baumann, "ידע" and seine Derivate", *ZATW* 28
(1908) 22-41
- L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la republique
Athenienne: droit de famille*, Paris 1897
- W. Bacher, *Theologische Literaturzeitung*, 1911
- K. Budde, "Bemerkungen zum Bundesbuch", *ZATW* 11
(1891) 99-114
- F. Buhl, *Die sozialen Verhältnisse der Israeliten*, Berlin
1899
- G. Buch, *Die Übertragbarkeit von Forderungen im
mittelalterlichen Recht*, Breslau 1912
- P. Buchholz, *Die Familie in rechtlicher und moralischer
Beziehung nach mosaisch-talmudischer Lehre*, Breslau
1867
- U. Bunzel, *q d š und seine Derivate in der hebräischen und
phönizisch-punischen Literatur*, Strehlen 1917
- Bevan, *Dictionary of the Bible*
- H. Baechtold, *Die Gebräuche bei Verlobung und Hochzeit*,
Basel 1914
- A. Büchler, *Der Priester und der Kultus*, Wien 1895
- A. Büchler, *Das jüdische Verlöbniß*, Breslau 1911
- A. Billauer, *Grundzüge des babylonisch-talmudischen
Eherechts*, Berlin 1910
- A.v. Bechmann, *Der Kauf nach gemeinem Recht*, Erlangen
1876-1884
- L.L. Blau, "Az Eljegyzési öszzeg", *Magyar-Zsidó Szemle*,
32 (1915) 100-105
- L.L. Blau, "Zur Geschichte des jüdischen Eherechts",
Festschrift Adolf Schwarz, Berlin 1917
- L.L. Blau, *Jüdische Ehescheidung*, Straßburg 1911-1912
- L.L. Blau, *Papyri und Talmud in gegenseitiger
Beleuchtung*, Leipzig 1913
- אפשטיין, נוסח
- אונטרזי
- אשכנזי
- באודיסין
- באומן
- באושה
- באכר
- בורה
- בוהל
- בוך
- בוכהולץ
- בונצל
- ביוואן
- ביכטולד
- ביכלר
- ביכלר, אירוסין
- בילאואר
- בכמן
- בלאו, 1915
- בלאו, 1917
- בלאו, גירושין
- בלאו, פפירוס

- M. Bloch, *Zivilproceß-Ordnung nach mosaisch-rabbini-schem Rechte*, Budapest 1881-1882
 בלוד
- ז' בן-חיים, "השורש ערב — הכלול בו והגלווה עמו", לשוננו מד (תש"מ) 85
 בן-חיים
- א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית, 1911
 בן-יהודה
- I. Benzinger, *Hebräische Archäologie*, Freiburg 1894
 בנצינגר
- G. Beer, *Soziale und religiöse Stellung der Frau im israelitischen Altertum*, Tübingen 1919
 בער
- S. Brassloff, *Zur Kenntnis des Volksrechtes in den romanisirten Ostprovinzen des römischen Kaiserreiches*, Weimar 1902
 בראסלוף
- J. Bergel, *Die Eheverhältnisse der alten Juden im Vergleich mit den griechischen und römischen*, Leipzig 1881
 ברגל
- K.G. Bruns & E. Sachau (eds.), *Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert*, Leipzig 1880
 ברונסזכאו
- H. Brunner, *Forschungen und Geschichte des deutschen und griechischen Rechts*, Stuttgart 1894
 ברונר
- K. Brockelmann, *Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Berlin 1908-1913
 ברקלמן
- J. Barth, *Sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Semitischen*, Leipzig 1907-1911
 ברט
- A. Bertholet, *Kurzer Handkommentar zum Alten Testament*, K. Marti (ed.), Tübingen 1897-1901
 ברטולט
- M.J. Bry, *Essai sur la vente dans les papyrus Greco-Egyptiens*, Paris 1909
 בריי
- J. Brissaud, "Le mariage juif", *Bulletin de l'Academie de Toulouse* 2 (1898-1899)
 בריסו
- A. Berliner, *Aus dem inneren Leben der Juden in Deutschland im Mittelalter*, Berlin 1900
 ברלינר
- F. Bernhoft, "Der obligatorische Vertrag: Germanische und moderne Rechtsideen im rezipierten römischen Recht", *ZVR* 4 (1891)
 ברנהופט
- L. Goldschmidt, *Der babylonische Talmud, übersetzt und mit kurzen Erklärungen*, Leipzig 1899-1906
 גולדשמיט
- א' גולק, יסודי המשפט העברי, תל אביב תשכ"ז
 גולק
- א' גולק, "טימפון באירוסין", תרביץ ה (תרצ"ד) 133-126
 גולק א'
- W. Gesenius, *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Leipzig 1921
 גוניוס-בוהל
- M. Gudemann, *Geschichte des Erziehungswesens und der Kultur der abendländischen Juden während des Mittelalters und der neueren Zeit*, Wien 1880-1888
 גידמן

מפתח הביבליוגרפיה	184
A. Geiger, <i>Nachgelassene Schriften</i> , Berlin 1875-1878	גיגר
O. Gierke, <i>Schuld und Haftung</i> , Leipzig 1910	גירקה, 1910
O. Gierke, <i>Deutsches Privatrecht</i> , Leipzig 1895-1905	גירקה, 1895
P.F. Girard, <i>Geschichte und System des römischen Rechts</i> (übersetzt), Berlin 1908	גיררד
E. Gans, <i>Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung</i> I, Aalen 1824	גנס
I. Grassl, <i>Das besondere Eherecht der Juden in Österreich</i> , Wien 1835	גראסל
E. Gruber, "Über den Einfluß des römischen Rechts in England", <i>ZVR</i> 11 (1898)	גריבר
H.H. Grätz, <i>Geschichte der Juden</i> , Leipzig 1853-1876	גריץ
H. Grapow, "Vergleiche und andere biblische Ausdrücke im Ägyptischen", <i>Der alte Orient</i> 21 (1920)	גרפוב
ס' דויטש, "גמירת הרעת בהתחייבות", דיני ישראל ג (תשל"ב) 207 ס' דויטש, "גמירת הרעת והכוונה ליצור יחסים משפטיים בדיני חוזים במשפט העברי, האנגלי והישראלי", שנתון המשפט העברי (תשל"ט-תש"מ) 73	דויטש, גמירת הרעת דויטש, הכוונה
M.Duschak, <i>Das mosaisch-talmudische Eherecht</i> , Wien 1864	דושאק
G.Del Vecchio, "L'Idée d'une science du droit universal comparé", <i>Revue critique de législation et de jurisprudence</i> 39 (1910) 484 ff.	דל וקביו
F. Delitzsch, <i>Assyrisches Handwörterbuch</i> , Leipzig 1896	דליטש
Lothar v. Dargun, <i>Mutterrecht und Raubehe</i> , Breslau 1883	דרגון
H.Dernberg, <i>Pandekten II</i> , Berlin 1892	דרנבורג
R. Dareste de la Chavanne, <i>Etudes d'histoire du droit</i> , Paris 1908	דרסטה
H. Habicht, <i>Die altdeutsche Verlobung in ihrem Verhältnis zu dem Mundium und der Eheschließung</i> , Jena 1879	האביכט
A. Heusler, <i>Institutionen des deutschen Privatrechts</i> , Leipzig 1885-1886	הויזלר
F.Holldack, "L. Freund: Zur Geschichte des Ehegüter- rechts bei den Semiten", <i>Orientalistische Literaturzeitung</i> 13 (1910) 175-185	הולדאק, 1910
F. Holldack, "Vom Wesen und von den Grenzen der Rechtsvergleichung", <i>Verhandlungen der 1. Hauptver- sammlung der Internationalen Vereinigung für verglei- chende Rechtswissenschaft</i> , Berlin 1912, 129-143	הולדאק, 1912
F. Holldack, <i>Grenzen der Erkenntnis ausländischen Rechts</i> , Leipzig 1919	הולדאק, 1919

- S. Holdheim, *Über die Autonomie der Rabbinen und das Prinzip der jüdischen Ehe*, Berlin 1843 הולדהיים
- Holzinger, "Ehe und Frau im vordeuteronomischen Israel", *ZATW* 27 Beiheft הולצינגר
- H.J. Holtzmann, *Handkommentar zum Neuen Testament*, Freiburg 1892 הולצמן
- F.v. Holtzendorff, *Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in systematischer Bearbeitung*, München 1913-1915 הולצנדרוף
- F. Hofmann, "Über den Verlobungs- und Trauring", *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften* (Phil.-Hist.Klasse) 65 (1870) 825-863 הופמן
- J. Hoops, *Grundzüge der germanischen Altertumskunde*, 1913 הופס
- R. Hübner, *Grundzüge des deutschen Privatrechts*, Leipzig 1908 היבנר
- F. Hummelauer, *Commentarius in Genesim etc.*, Paris 1886-1903 הומלואר
- ז"ח הלברשטם (עורך), ספר השטרות לר' יהודה בן ברזילי הברצלוני
J. Halévy, *Recherches bibliques*, Paris 1895-1901 הלוי, יוסף
- J. Hamburger, *Real-Enzyklopädie für Bibel und Talmud*, Breslau 1870-1883 המבורגר
- I. Herzog, *The Main Institutions of Jewish Law*, 1, London 1936 הרצוג
- L. Herzfeld, *Handelsgeschichte der Juden des Altertums*, Braunschweig 1879 הרצפלד
- P. Volz, *Die biblischen Altertümer*, 1914 וולץ
- F. Wilke, *Das Frauenideal und Schätzung des Weibes im Alten Testament*, Leipzig 1907 וילקה
- B. Windscheid, *Lehrbuch des Pandektenrechts*, II, Frankfurt 1906 וינרשייד
- J. Wellhausen, *Die Ehe bei den Arabern*, Göttingen 1893 ולהויזן
- L. Wenger, *Römische und antike Rechtsgeschichte*, Graz 1905 ונגר, 1905
- L. Wenger, *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 1918, 27 ונגר, 1918
- L. Wenger, *Archiv für Kulturgeschichte* 10, Berlin 1918 ונגר ARCH
- W. Wessely, "Das ethische Element im jüdischen Rechte", *Der Orient* 5 (1844) 530-541, 545-552, 561-565, 578-582, 615-619, 644-651 וסלי

מפתח הביבליוגרפיה

186

- א' ורהפטיג, למהותו של החוזה במשפט העברי — חיבור לשם קבלת תואר דוקטור למשפטים, ירושלים תשל"ח
- א' ורהפטיג, "התוקף המשפטי של הסמכות על דיבור במשפט העברי", *מחקרי משפט (תשמ"ב)* 45 ואילך
- R. Sohm, *Recht der Eheschließung*, Weimar 1875
- R. Sohm, *Trauung und Verlobung*, Straßburg 1876
- J. Zhischmann, *Eherecht der orientalischen Kirche*, Wien 1864
- J.L. Saalschutz, *Das mosaische Recht mit Berücksichtigung des spätern jüdischen*, Berlin 1846-48
- F. Senn, "La dation des arrhes", *Nouvelle revue historique de droit français et étranger* 37 (1913) 575-725
- A. Sarsowsky, "Der Ausdruck במלה ארץ Jes. 62 4-6", *ZATW* 32 (1912) 303-304
- ש. טל, הכתובה, פרי חיים, תל אביב תשמ"ג, 85
- H. Zschokke, *Die biblischen Frauen des alten Testaments*, Freiburg 1882
- Ch. Tschernowitz, "Das Dotalsystem nach der mosaistalmudischen Gesetzgebung", *ZVR* 29 (1914) 445-473
- E.v. Jagemann, *Die Daraufgabe (Arrha); vergleichende Rechtsstudie*, Berlin 1873
- A. Jaussen, *Coûtumes des Arabes au pays de Moab*, Paris 1908
- M. Jastrow, *Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, London 1886-1903
- J. Jolly, *Recht und Sitte; einschließlich der einheimischen Literatur*, Straßburg 1896
- A. Jirku, "Zur magischen Bedeutung der Kleidung in Israel", *ZATW* 37 (1917-1918) 109-125
- S. Jampel, *Vorgeschichte Israels und seiner Religion*, Frankfurt am Main 1913
- P. Jensen, "Bemerkungen zu einigen sumerischen und assyrischen Verwandtschaftswörtern", *Zeitschrift zur Assyriologie* 1 (1886) 386-413
- A. Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*, Leipzig 1904
- B. Kahane, "Die rechtlichen Folgen der begattungslosen Befruchtung im Talmud und in der nachtalmudischen Literatur", *ZVR* 30 (1915) 148-160

ורהפטיג

ורהפטיג, התוקף

זוהם

זוהם, חוזה-נישואין

זישמן

זלשיץ

זן

זרוכסקי

טל

טשוקה

טשרנוביץ

יאגמן

יאוסן

יאסטרוב

יולי

יירקו

ימפל

ינסן

ירמיאס

כהנא

- L. Löw, "Eherechtliche Studien", *Gesammelte Schriften* 3
1893, 13-334 לאב
- I. Last, *Joseph ibn Kaspi: Sharshoth Kesef; the Hebrew dictionary of roots*, Oxford 1907 לאסט
- M. Lohr, "A. Eberharter: Das Ehe-und Familienrecht der Hebräer" (Review), *Orientalistische Literaturzeitung* 20
(1917) 238-239 לוהר 1917
- M. Lohr, *Stellung des Weibes zu Jahwe-Religion und Kultur*, Leipzig 1908 לוהר, נשים
- J. Levy, *Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch*,
Leipzig 1875-1889 לוי
- I. Lewin, "Die Chasaka des talmudischen Rechts", *ZVR*
29 (1914) 151-298 לויזן
- ב"מ לויזן, אוצר הגאונים ט (קידושין), ירושלים ת"ש
ב"מ לויזן, אוצר חילוף המנהגים בין בני א"י ובין בני בבל, ירושלים
תשי"ב לויזן, אוצ"ג
לויזן, חילוף
- L.G. Lévy, *La famille dans l'antiquité israelite*, Paris 1905 לוי לואיס
- L. Lévy, "Das Schuhsymbol im jüdischen Ritus", *MGWJ*
62 (1918) 178-185 לוי, לודביג
- J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim und einen großen Teil des rabbinischen Schrifttums*, Leipzig
1867-1868 לוי, מילון
- Th. Lobel, *Hochzeitsgebräuche in der Türkei*, Amsterdam
1897 ליבל
- K. Lehmann, *Verlobung und Hochzeit nach den nordgermanischen Rechten des Mittelalters*, München
1882 ליהמן
- L. Lichtschein, *Die Ehe nach mosaisch-talmudischer Auffassung und das mosaisch-talmudische Eherecht*,
Leipzig 1879 ליכטשיין
- E.M. Lipschütz, "Die Mischna", *Jeschurun* 6 (1919)
523-554 ליפשיץ
- ב' ליפשיץ, אסמכתא – חיוב וקניין במשפט העברי, ירושלים
תשמ"ט ליפשיץ, אסמכתא
- E. Lambert, *Études de droit commun législatif ou de droit civil comparé. Première série. La régime successoral*,
Introduction: La fonction du droit civil comparé (24),
Paris 1903 למברט
- S. Landersdorfer, "Non vocaberis ultra derelicta", *Zeitschrift für katholische Theologie* 43 (1919) 355-357 לגררסדורפר

מפתח הביבליוגרפיה	188
K. Maurer, <i>Vorlesungen zur altnordischen Rechtsgeschichte</i> , Leipzig 1907	מאורזר
H. Meyer, <i>Entwertung und Eigentum im deutschen Fahrnisrecht</i> , Jena 1902	מאיר, ה'
S. Mayer, <i>Rechte der Israeliten, Athener und Römer</i> , Leipzig 1862-1876	מאיר, חוקים
K. Marbe, <i>Die Gleichförmigkeit der Welt</i> , München 1916-1919	מארבה
מחזור ויטרי לרבינו שמוחה, מהר" הורוויץ, 1893	מחזור ויטרי
L. Mitteis, "Zur Interpolationenforschung" <i>ZSavSt</i> 33 (1912) 180-211	מיטייס
L. Mitteis, <i>Antike Rechtsgeschichte und romanistisches Rechtsstudium</i> , Wien 1917	מיטייס, המשפט העתיק
L. Mitteis, <i>Römisches Privatrecht</i> , Leipzig 1908	מיטייס, המשפט הפרטי
L. Mitteis, <i>Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs</i> , Leipzig 1891	מיטייס, משפט המלוכה
L. Mitteis & U. Wilcken, <i>Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde</i> , Leipzig 1912	מיטייס-וילקן
J.D. Michaelis, <i>Mosaisches Recht</i> , Biehl 1777	מיכאליס
M. Mielziner, <i>The Jewish law of marriage and divorce</i> , New York 1901	מילצינר
D.H. Müller, "Zur Terminologie im Eherecht bei Hammurabi", <i>WZKM</i> 19 (1905) 382-388	מילר
D.H. Müller, <i>Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur mosaischen Gesetzgebung</i> , Wien 1903	מילר, חמורבי
M. Mendelssohn, <i>Ritualgesetze der Juden</i> , Berlin 1778	מנדלסון
A. Manick, "Zur Bedeutung der assyrisch-babylonischen Rechtsurkunden", <i>ZSavSt</i> 27 (1906) 394-405	מניק
מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח	מרגליות
J. Nacht, "Symbolism of the shoe with special references to Jewish sources", <i>JQR</i> n.s. 6 (1915-1916) 1-22	נאכט
W. Nowack, <i>Handkommentar zum alten Testament</i> , Göttingen 1901	נובאק
W. Nowack, <i>Lehrbuch der hebräischen Archäologie</i> , Freiburg 1894	נובאק, ארכיאולוגיה
N.A. Nobel, "Studien zum talmudischen Pfandrecht", <i>Judaica: Festschrift Hermann Cohen</i> , Berlin 1912	נובל
A. Neuwirth, "Zum jüdischen Eherecht", <i>Jüdische Monatshefte</i> 3 (1916) 297-316	נויבירט

- A.H. Sayce, *Aramaic papyri discovered at Assuan*, London 1906 סייס־קאולי
- W.R. Smith, *Kinship and marriage in early Arabia*, Cambridge 1885 סמית
- R. Smend, *Erzählung des Hexateuch, auf ihre Quellen untersucht*, Berlin 1912 סמנד
- יהודה בן ברזילי הברצלוני, ספר השטרות, מהד' הלב־שטם, תרנ"ח ספר השטרות
- S. Safrai, "The Land of Israel in Tannaite Halacha", *Das Land Israel in biblischer, Zeit*, 1983 ספראי
- ש' ספראי, "ערב – השורש ערב", לשוננו מחברת לדוגמה מו (תשמ"ב) 165 ספראי ש'
- A. Faure, *Le mariage en Judée et en Égypte: analogie des deux institutions*, Villard 1897 פאור
- H.B. Fassel, *Das mosaisch-rabbinische Zivilrecht*, Wien 1852-1854 פאסל
- J. Partsch, *Griechisches Bürgschaftsrecht*, Leipzig 1909 פארטש
- J. Partsch, *Mitteilungen aus der Freiburger Papyrussammlung: Griechisches Bürgschaftsrecht*, Heidelberg 1914-1927 פארטש, פפירוס
- J. Pedersen, *Der Eid bei den Semiten*, Straßburg 1914 פדרסן
- H. Fehr, *Die Rechtsstellung der Frau und der Kinder in den Weistümern*, Jena 1912 פהר
- H. Fehr, *Hammurapi und das salische Recht; eine Rechtsvergleichung*, Bonn 1910 פהר, 1910
- H. Fehr, "Deutsches Recht und jüdisches Recht", *ZSavSt germ. Abt.* (39) 315-318 פהר, החוק הגרמני והיהודי
- S. Poznanski, "J.N. Epstein, Der gaonäische Kommentar zur Ordnung Tehoroth", *MGWJ* 61 (1916) 220-234 פוננסקי
- S. Funk, "Festschrift Adolf Schwartz", *Freie jüdische Lehrerstimme* 6 (1917) 67-69, 100-101, 127-128 פונק
- S.Funk, *Juden in Babylonien*, Berlin 1902-1908 פונק, יהודים בבבל
- A. H. Post, *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familienrechts*, Halle 1889 פוסט, 1889
- A. H. Post, *Grundriß der ethnologischen Jurisprudenz*, Oldenburg 1894-1895 פוסט, 1894
- A. Fockema, *Het oudnederlandsch burgerlijk recht*, Haarlem 1906 פוקימה
- J. Peters, *Die Ehe nach der Lehre des hl. Augustinus*, Paderborn 1918 פטרס
- S.R. Payne Smith, *Thesaurus syriacus*, Oxford 1879-1901 פייד־סמית

מפתח הביבליוגרפיה

190

- Philo Judaeus, *De legibus specialibus*, Berlin 1906 פילון
- J. Ficker, *Untersuchungen zur Erbfolge der ostgermanischen Rechte*, Innsbruck 1891-1904 פיקר
- L. Fischer, "Die Urkunden im Talmud", *Jahrbuch der Jüdisch-literarischen Gesellschaft* 9 (1911) 45-197 פִּיֶשֶׁר
- Flunk, "Die Vermählung Marias und Josefs", *Zeitschrift für katholische Theologie* 12 (1888) 656 פלונק
- M.J. Flörshem, "Das Pfand nach Talmudrecht", *ZVR* 325 (1917) 103-118 פלורסהיים
- ז' פלק, מבוא לדיני ישראל בימי הבית השני, תל אביב תשל"א פלק, מבוא
- ז' פלק, נישואין וגירושין, ירושלים תשכ"ב פלק, נישואין
- דוד בן יעקב פרדו, שושנים לדוד, ונציה תקי"ב פרדו
- L. Freund, "Zum semitischen Ehegüterrecht bei Auflösung der Ehe", *WZKM* 30 (1917-18) 163-176 פרוינד
- L. Freund, *Zur Geschichte des Ehegüterrechts bei den Semiten*, Wien 1909 פרוינד, לתולדות
- J. Preuss, *Biblisch-talmudische Medizin*, Berlin 1911 פרויס
- E. Friedberg, *Verlobung und Trauung*, Leipzig 1876 פרידברג
- A. Friedman, *Epistola Responsi*, Wien 1888 פרידמן
- מ"ע פרידמן, הכתובות הארץ-ישראליות מתקופת הגאונים, תעודה א (תשמ"א) פרידמן, הכתובות
- מ"ע פרידמן, "חלוקת תוספת הכתובה ל'מוקדם ומאוחר' בתעודות הגניזה", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג (תשל"ז) 387-377 פרידמן, חלוקת
- מ"ע פרידמן, "שידוכין ואירוסין לפי תעודות הגניזה הקהירית" דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות ג (תשמ"א) 173-157 פרידמן, שידוכין
- M.A. Friedman, *Jewish Marriage Contracts in the Palestinian Tradition* 1969 פרידמן, חזי נישואין
- M.A. Friedman, "The Minimum Mohar Payment as Reflected in the Geniza Documents", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 43 (1976) פרידמן, עיקר כתובה
- M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine; A Cairo Geniza Study*, 1980 פרידמן, נישואי יהודים
- ש' פרידמן, הנאה וקניינים בתלמוד", *דיני ישראל ג (תשל"ב)* 115 פרידמן ש'
- M.B. Friedenthal, "Die jüdische Ehe nach der Bibel", *Literaturblatt des Orients* (5) 565-568, 582-585, 609-615, 633-638 פרידנטל
- K. Friedrichs "Das Eherecht des Islam", *ZVR* 10 (1895) 240-284 פרידריך
- B. Frese, "Zur Lehre vom gräko-ägyptischen Kauf", *ZVR* 30 (1915) 129-145 פריזה

- E. Pritsch, "Jüdische Rechtsurkunden aus Ägypten", *ZVR* 27 (1912) 7-70 פריטש
- J. Freisen, *Geschichte des kanonischen Eherechts bis zum Verfall der Glossenliteratur*, Aalen 1893 פרייזן
- א"מ פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים תשכ"ה פריימן
- F. Pringsheim, *Kauf mit fremdem Gelde*, Leipzig 1916 פרינגסהיים
- א"ז פריעדמאן, אגרת תשובה על דבר הכתובה ונוסחה הארמי פריעדמאן
- הנהוג, וויצן תרמ"ח פרייטש
- J. Perles, "Die jüdische Hochzeit in nachbiblischer Zeit", *MGWJ* 9 (1860) 339-360 פרלס
- S. Fränkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden 1886 פרנקל
- Z. Frankel, *Der gerichtliche Beweis nach talmudischem Rechte*, Berlin 1846 פרנקל, הוכחות משפטיות
- J.A. Fränkel, "Über das Prinzip der jüdischen Ehe", *Literaturblatt des Orients* 1 (1840) 307-313, 325, 337-343 פרנקל, מזרח
- Z. Frankel, *Hodegetica in Mischnam*, Leipzig 1859 פרנקל, משנה
- Z. Frankel, "Grundlinien des mosaisch-talmudischen Eherechts", *Jahresbericht des Jüdisch-Theologischen Seminars*, VI, Breslau 1860, I-XLVIII פרנקל, קווי יסוד
- A. Franken, *Das französische Pfandrecht im Mittelalter*, Berlin 1879 פרנקן
- S. Zeitlin, "The Origin of the Ketubah", *JQR* n.s. 24 (1933-1934) צייטלין
- H. Zimmern, *Akkadische Fremdwörter als Beweis für babylonischen Kultureinfluß*, Leipzig 1917 צימרן
- R.H. Charles, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, Oxford 1913 צ'רלס
- D. Caro, "Über die Würde der Frauen in Israel", *AZJ* (1) 1840 no. 87, 345-347; no. 90, 358-359; no. 93, 370-372 קארו
- J. Kohler, "Rechtsphil. und Universalrechtsgeschichte", *F. Holtzendorff, Enzyklopädie der Rechtswissenschaft*, München 1915, v.1, 1-62 קוהלר, אנציקלופדיה
- J. Kohler, "Das Recht der orientalischen Völker", *Kultur der Gegenwart*, Leipzig 1914, v.2, VII, 71-82 קוהלר, עמי המזרח
- ראה קוהלר, אנציקלופדיה קוהלר, פילוסופיה
- J. Kohler, "Rechtsvergleichende Skizzen I: Die Kaufehe nach dem Mischnatraktat Kidduschin", *ZVR* 26 (1911) 456-462 קוהלר, קידושין
- J. Kohler & A. Ungnad, *Assyrische Rechtsurkunden in Umschrift und Übersetzung*, Leipzig 1913 קוהלר-אונגנר

מפתח הביבליוגרפיה

192

- E. König, *Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft*, 1881, 149 קוניג
- St.A. Cook, *The laws of Moses and the code of Hammurabi*, London 1903 קוק
- E. Cuq, *Le mariage à Babylone d'après les lois de Hammourabi*, Paris 1905 קוק, חמורבי
- F.X. Kortleitner, *Archaeologia biblica*, Innsbruck 1917 קורטלייטנר
- P. Koschaker, *Babylonisch-assyrisches Bürgerrechtsrecht*, Leipzig 1911 קושאקר
- P. Koschaker, "The Scope and Method of a History of Assyro-Babylonian Law", *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 35 (1913) 230-243 קושאקר, 1913
- P. Koschaker, *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* 1914, 429 קושאקר, 1914
- P. Koschaker, *Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis*, Leipzig 1917 קושאקר, חמורבי
- P. Koschaker, "Zur Geschichte der arrha sponsalicia", *ZSavSt* 33 (1912) 383-416 קושאקר, לתולדות
- B. Kübler, "Emendationen des Pandektentextes", *ZSavSt* 11 (1890) 45-52 קיבלר
- Th. Kipp & M. Wolff, *Lehrbuch des bürgerlichen Rechts*, Marburg 1909-1910 קיפ
- G. Calogirou, *Die Arrha im Vermögensrecht in Berücksichtigung der Ostraka und Papyri*, München 1911 קלוגירו
- N. Klugmann, *Vergleichende Studien zur Stellung der Frau im Altertum*, Wien 1898 קלוגמן
- F.A. Klein, "Mitteilungen über Leben, Sitten und Gebräuche der Fellachen in Palästina", *Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins* 6 (1883) 81-101 קליין
- S. Krauss, *Talmudische Archäologie*, Leipzig 1910-12 קראוס
- S. Krauss, "La fête de Hanoucca", *Revue des études juives* 30 (1895) 24-42, 204-219 קראוס, חנוכה
- R. Kratzschmar, *Die Bundesvorstellung im Alten Testament*, Marburg 1896 קרטשמר
- ראבה, תרגום המשנה, תקכ"א ראבה
- E. Rabel, *Haftgesetz* ראבל
- E. Rabel, *Geisteswissenschaften* I (1913-1914) ראבל, 1913
- E. Rabel, *Die Verfügungsbeschränkungen des Verpfänders*, Leipzig 1909 ראבל, 1909
- E. Rabel, *Die Haftung des Verkäufers wegen Mangels im Rechte*, Leipzig 1092 ראבל, חבות המוכר

- S. Rauh, *Hebräisches Familienrecht in vorprophetischer Zeit*, Berlin 1907 ראו
- L. Raape, *Der Verfall des griechischen Pfandes*, Halle 1912 ראפה
- E. Revillout, *Précis du droit égyptien comparé aux droits de l'antiquité*, Paris 1899-1903 רבילון
- I.M. Rabbinowicz, *Législation civile du Talmud*, Paris 1873 רבינוביץ
- S. Rubin, "Ein Kapitel aus der Sklaverei im talmudischen und römischen Recht", *Festschrift Adolf Schwarz*, Berlin 1917, 211-229 רובין
- Robertson & W. Smith, *ZATW* (1892) רוברטסון
- ראה סמית רוברטסון-סמית
- F. Rodek, *Beiträge zur Geschichte des Eherechts*, Münster 1910 רודק
- E. Hruza, *Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Familienrechts*, Erlangen 1892-1894 רוזה
- F. Rosenthal, *Vier apokryphische Bücher*, Leipzig 1885 רוזנטל
- L. Rosenthal, *Über den Zusammenhang, die Quellen und die Entstehung der Mischna*, Berlin 1909 רוזנטל, 1909
- M. Rosenmann, *Studien zum Buche Tobit*, Berlin 1894 רוזנמן
- B. Ritter, *Philo und die Halacha*, Leipzig 1879 ריטר
- ראה הופס רייטשל
- Riessler, *Theologische Quartalschrift* (1918) רייסלר
- משה בן מימון, *היד החזקה, מהר' תקס"ב* רמב"ם
- M.W. Rapaport, "Die Methodenfrage im jüdischen Recht als Schema", *ZVR* 33 (1916) 1-48 רפפורט
- M.W. Rapaport, "Der Talmud und sein Recht", *ZVR* 13 (1900) 1-148 רפפורט, ZVR
- M.W. Rapaport, *Das religiöse Recht als Rechtstheologie*, Berlin 1913 רפפורט מ"ז
- ר' רפפורט, *שו"ת ר' חיים הכהן רפפורט* רפפורט ר'
- Schwab, *Le Talmud de Jerusalem traduit*, 1871 שוואב
- W. Schwenzner, *Zum Altbabylonischen Wirtschaftsleben*, Leipzig 1915 שוונצנר
- C.v. Schwerin, *Schuld und Haftung*, München 1911 שורדין
- A. Schwarz, "Die Tosefta des Traktat Nesikin, Baba kamma", *Jahrbuch der Wiener Israelitisch-Theologischen Lehranstalt in Wien* (1911-1912) 120 שורץ א
- A.B. Schwarz, *Hypothek und Hypallagma*, Leipzig 1911 שורץ, 1911
- A. Schwarz, "Die Ehe im biblischen Altertum", *MGWJ* 45 (1901) 278-291 שורץ MGWJ

מפתח הביבליוגרפיה	194
M. Schorr, <i>Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozeßrechts</i> , Leipzig 1913	שור
J.v. Staudinger, <i>Kommentar zum BGB</i> , München 1912-1914	שטאודינגר
C. Stubbe, <i>Die Ehe im alten Testament</i> , Jena 1886	שטובה
H. Stutz, <i>Die Rechtsnatur des Verlöbnisses nach deutsch-bürgerlichem Recht</i> , Tübingen 1900	שטוטץ
K. Steuernagel, <i>Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament</i> , Tübingen 1912	שטויירנגל
H. Strack, <i>Einleitung in den Talmud</i> , Leipzig 1908	שטראק
E. Strohals, <i>Schuldpflicht und Haftung</i> , München 1914	שטרוהלס
E. Strohals, <i>Schuldübernahme</i> , Jena 1910	שטרוהלס, נטילת אשמה
S. Schechter, "Geniza specimens: a marriage settlement", <i>JQR</i> 13 (1902) 218-221	שכטר
צ' שכטר, "ביסוד קנין שטר", אור המזרח לב, 221	שכטר צ'
M. Schmidt, "Zur Rechtsgeschichte Afrikas", <i>ZVR</i> 34 (1916) 441-476	שמידט, <i>ZVR</i>
K. Schmidt, <i>Jus primae noctis: eine geschichtliche Untersuchung</i> , Freiburg 1881	שמידט, 1881
מצוטט אצל פונק	שמידל
R. Schröder, <i>Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte</i> , Berlin 1922	שרידר, חוק גרמני
R. Schröder, <i>Geschichte des ehelichen Güterrechts</i> , Stettin 1871-1874	שרידר, משפט הקניין

מפתח המקורות

מקרא

146 ל, ז	98 לה, יז	בראשית
134 ל, יג	100 מג, ט	ג 30
34 לו, ו-ט		ד, א 38
34 לו, ז	שמות	יב, יא-טז 32
34 לו, ח	ב, א 43	טז, ה ואילך 37
34 לו, יא	ב, נא 61	כ, א-יג 32
	יט, י 140	כג 83
דברים	כ, ה 23	כג, טז-יח 37
ב, כח 75	כא, ז-ט 48 47	כד 62
כ, ז 44 14	כא, י 112	כד, יב 151
כא, יג 32 33 39 40 44	כא, יא 76	כד, כח-נה 34
כב, יד-כא 150	כב, ו-ח 86 85	כד, נ 34
כב, טז 34	כב, טו 150 148 151 155	כד, נג 62
כב, יט 150	כב, טז 152	כד, נה 63
כב, כא 50	כג, יא 83	כד, נז 63
כב, כג 60	כד, ז 23	כד, סז 44
כב, כד 55 63 133		כו, ז 32
כד, א 40	ויקרא	כו, לה 34
כד, ב 40 146	כ, י 133	כו, מו 34
כד, ה 44 146	כ, יד 43	כח, ח 34
כד, ט 111	כ, כא 43	כט, יח 60
ידושע	כא, ג 133	כט, כא 39 46 61
טו, טז-יז 145 34	כא, יג ואילך 42	כט, כג ואילך 39
טו, יח 22	כא, יד 134	ל, ג 37
טו, יט 22 145	כב, א 83	ל, ד 38
שופטים	כב, ב 146	לא, טו 62 147 145
א, יב-יג 34 145	כב, י ואילך 83	לא, כא 62
א, טו 145	כד, יד 77	לד, ח-יב 34
א, טז-יט 22	לא, ג 146	לד, ז 34
ג, ו 33	במדבר	לד, ט 58
	ל, ו 134	לד, יב 58 152
		לח, ב 38

מפתח המקורות

196

53	מז, יד	53	סר, ה	33	יד, ג
				63	יד, ז
	משלי		ירמיה	33	יד, י
26	ב, יז	150	ב, ב	53	יד, יא
40	כא, יג	146	ל, א	40	טו, ב
40	ל, כג	37	לב, ט	34	כא, א
25	לא, י ואילך	76	לב, י	34	כא, יח
				33	כא, יט ואילך
	שיר השירים		יחזקאל		שמאל א
63	ה, ח	163 155 154 26	טז, ח		ז, א
		146	מז, כה	140	ז, א
	רות			145	יז, כה
146	א, יב-יג		הושע	146 34	יח, יז-יט
163	ג, ט	146	ב, א	152 145	יח, כה-כו
111 106	ד, ז ואילך	134 26	ב, כא ואילך	63	כה, לט
			ג		שמאל ב
	קהלת	146	ג, א-ב	145	ג, יד
150	יא, ט			63	יג, יג
150	יב, א		יראל		מלכים א
		48	ב, טז		ג, א
	עזרא				ט, טז-יז
61	ב, סא		נחום		מלכים ב
		61	ז, סג		ד, א
	נחמיה				ישעיה
99	ה, ג		מלאכי		ס, טו
		154 26	ב, יג ואילך		סב, ד
	דברי הימים א				
61	ב, לד		תהלים		
			טז, ד		

משנה

133	ד, ג		עירובין		ברכות
134	ד, ד	72 81	ז, יא	12	א, א
138	ד, ט				סאה
134	ו, ד		ספחים		ח, ח
115	י, ח	48	ז, יג	161	
			זימא		מעשר שני
153 104	א, ב	48	ח, א	17	ב, ט
153	א, ג			114	ד, ד
137	א, ד		יבמות	84	ד, ו
138 51	א, ה	162	ג, י	15	ד, ז

מפתח המקורות

86 ג, ד	114 ג, ו	154 ד, ג
21 ה, ד	124 א, ת	137 ד, א
בבא מציעא	50 ט, ת	170 137 115 42 28 ד, ד
115 א, ה	125 124 ד, ט	112 49 ד, ה
ד, א-ב 69 66 65	קידושין	170 160 ד, ז
73 ד, ב	א, א 44 42 36 30 21 14	134 104 ה, א
17 ד, ה	127 123	117 ה, ו
86 85 ד, ט	84 ב, א	117 ז, א
66 ת, ד	84 ג, א	137 ת, א
בבא בתרא	72 א, ר	137 ט, ב
53 ט, ד	84 א, ה	115 ט, ט
128 125 י, ו	105 84 71 67 א, ו	116 יב, ה
סנהדרין	88 29 28 17 15 ב, א	נדרים
133 ז, ד	130 30 17 15 ב, ב	140 א, ג
133 ט, א	15 ב, ג	104 ד, א
שבועות	15 ב, ד	117 ט, יב
17 ג, ג	115 ב, ו	134 י, א
86 85 ו, ה	29 ב, ח	סוטה
אבות	29 ב, ט	124 א, ה
99 ג, טז	19 ב, י	137 ד, א
חולין	161 160 28 15 ג, ב	גיטין
81 72 70 ה, ד	30 ג, ו	125 ב, ד
נידה	135 ג, יב	133 ג, א
53 א, א	51 ד, יב	125 ד, ג
	28 ו	114 ה, ז
	28 י	114 ה, ח
	בבא קמא	115 ו, ב
	18 א, ד	

תוספתא

43 ז, ג	קידושין	ספחים
29 ח, ד	א, א 36 28 15	104 ב, טז
בבא קמא	א, ב 127 125 124 36	כתובות
86 ד, ג	א, ג 36	א, ד 54 51
בבא מציעא	א, ט 84 71	ד, ט 127
90 89 א, ז	ב, א 115	ה, א 133
67 א, ט	ב, ג 19	יב, א 154
120 א, י	ב, ה-ח 17	גיטין
93 א, יז	ב, ח 18 160	ט, ט 125
	ב, ט 18	
	ג, ב 30	

מפתח המקורות

198

נידה	יג, יד	73 71	א, יח	91
ה, ו			א, כ	18
28	ערבין		ג, יג	72 66
	ד, ד	84	ג, יד	70 59
	ד, יד	84	ג, כד	85

תלמוד בבלי

נדריים	בתובות	ברכות
ד, ע"ב	ב, ע"א	ב, ע"א
117	162	12
מח, ע"ב	ג, ע"א	
108	43	
סו, ע"ב	ז, ע"א	שבת
134	153 129	קה, ע"ב
סו, ע"א	י, ע"א	99
134	52	
סו, ע"א	י, ע"ב	
134	153 104	
	יא, ע"א	עירובין
	153 137	פא, ע"א
סוטה	יב, ע"א	81
162 138 54 51	יב, ע"ב	72
ב, ע"א	51	פא, ע"ב
25	170	
ז, ע"א	טז, ע"ב	
124	לח, ע"ב	פסחים
104	151	לא, ע"א
	לט, ע"א	92
	155	פ, ע"א
גיטין	מ, ע"ב	28
152 114	מו, ע"ב	99
כ, ע"א	170 137 115 42	
125	מח, ע"א	
125	50	
כב, ע"ב	מח, ע"ב	
125	112	
לד, ע"ב	נא, ע"א	זמא
81	170 160	עג, ע"ב
מב, ע"א	134 104	48
171	נד, ע"ב	
נו, ע"א	162 154	מועד קטן
133	נו, ע"א	ית, ע"ב
נח, ע"ב	171	129 127 25
114	נט, ע"א	99
נט, ע"ב	117	כה, ע"א
114	סא, ע"ב	
115 114	סב, ע"ב	
סה, ע"ב	142	
114	סט, ע"ב	יבמות
134	ע, ע"א	לא, ע"ב
81	117 114	129
עא, ע"ב	עג, ע"ב	מא, ע"א
124	135 43	138
עז, ע"א	עז, ע"א	נב, ע"ב
50	67	50
פא, ע"א	עז, ע"ב	נו, ע"ב
125 124	104	133
פז, ע"א	עח, ע"א	נו, ע"ב
125	132	162
פז, ע"א	פב, ע"ב	נט, ע"א
135 133	154	134
פט, ע"ב	137	סא, ע"א
	137	134 18
	צ, ע"א	סג, ע"א
	115	25
קידושין	צב, ע"א	צו, ע"ב
ב, ע"א	92	115
110	צו, ע"א	קט, ע"א
ב, ע"ב	137	99
141 140 15	קב, ע"א	קיב, ע"ב
122 84	129	115

167 98 93 91 90	עז, ע"ב	135	סו, ע"ב	110	ג, ע"ב
106	פכ, ע"א	135	סח, ע"א	36	ד, ע"ב
53	צא, ע"א	113 28	עט, ע"א	81 50	ה, ע"א
160	צז, ע"ב	29	פא, ע"ב	28 15	ה, ע"ב
66	ק, ע"א			28 15	ו, ע"א
127	קר, ע"א			28 15	ו, ע"ב
			בבא קמא	122 109 108 29	
		150	יו, ע"א	160	
	בבא בתרא	18	לו, ע"א	30	ז, ע"א
120	מד, ע"ב	86	לז, ע"ב	29	ז, ע"ב
15	מת, ע"א	21	מא, ע"א	160 96 18	ח, ע"א
124	נא, ע"א	122	מו, ע"א	96	ח, ע"ב
85	סא, ע"ב	171	פט, ע"ב	128 127 124 19	ט, ע"א
53	קמר, ע"ב	77	צח, ע"א	130	
104 53 18	קמו, ע"א	20	צט, ע"א	130 129 36	ט, ע"ב
154	קמו, ע"ב			18	יא, ע"א
138	קמו, ע"א		בבא מציעא	18	יא, ע"ב
138	קמו, ע"ב	160	ג, ע"א	121 20 17	יב, ע"א
114	קנו, ע"א	120	ג, ע"ב	121 50 43 20 17	יב, ע"ב
128	קסז, ע"ב	160	ה, ע"א	84	יד, ע"ב
124	קע, ע"א	42	י, ע"א	115	יה, ע"ב
125	קע, ע"ב	42	י, ע"ב	115	יט, ע"א
105	קעב, ע"א	115	יב, ע"א	84	כב, ע"א
99	קעד, ע"א	105	יג, ע"א	72	כה, ע"ב
125	קעז, ע"א	72 71 69 66 65	מד, ע"א	124 84	כו, ע"א
107 105	קעז, ע"ב	73		107 105 67	כה, ע"א
112		79	מז, ע"ב	105 84 71 19	כה, ע"ב
		120 77 76 71 64	מה, ע"ב	29 28	מא, ע"א
	סנהדרין	108 107	מו, ע"א	116 115 29	מג, ע"ב
171	כא, ע"א	120 81 77	מו, ע"ב	29	מז, ע"א
40	כב, ע"ב	111 107 106 68	מז, ע"א	116	מז, ע"ב
115	נב, ע"ב	120		136 20	מה, ע"ב
133	נג, ע"א	81 77 73 72 66	מז, ע"ב	29 28 17	מו, ע"א
38	נו, ע"ב	166		28	מו, ע"ב
115	סט, ע"ב	65	מז ואילך	29	מו, ע"א
115	עז, ע"ב	73 71 70	מח, ע"א	30	מז, ע"ב
133	פד, ע"ב	90 89 88 73 69	מח, ע"ב	59 20	מח, ע"א
50	קה, ע"א	97 94 93		130 18 17	מח, ע"ב
		70	מט, ע"א	115	נ, ע"ב
	מכות	81 73 71	מט, ע"ב	29	נב, ע"ב
53	ז, ע"א	17	נא, ע"א	29	נו, ע"ב
		86 85	נו, ע"א	19	נה, ע"ב
	שבועות	85 84	נו, ע"ב	133 28	ס, ע"א
86	מב, ע"ב	84	נז, ע"ב	161 160	ס, ע"ב
106	מג, ע"ב	85	נח, ע"ב	30 28	סג, ע"א
				28	סה, ע"א

מפתח המקורות

200

מח, ע"א 99	חולין	עבודה זרה
	פג, ע"א 72 70	עא, ע"א 80
נידה	פג, ע"ב 81	
ה, ע"א 53		אבות
מה, ע"א 28		לב, ע"א 49
סה, ע"ב 129	בכורות	
	יג, ע"א 80	זבחים
	יג, ע"ב 80	מג, ע"א 84

תלמוד ירושלמי

97 88 18	ב, א : סב, ע"ג	42	ד, יד : כט, ע"ב	שביעית
	103	129	ה, א : כט, ע"ג	י, ח : לט, ע"ד 97
19	ב, ב : סב, ע"ג	171	ה, ב : כט, ע"ב	
128	ב, ב : סג, ע"ב	133	ה, ד : נט, ע"ד	מעשר שני
29	ב, ו : סב, ע"ד	154	ח, יא : לב, ע"ב	נה, ע"א 114
128	ג, ג : סד, ע"א	129	יב, ב : לד, ע"ד	
18	ג, ה : סד, ע"א			עירובין
30	ג, ה : סד, ע"ב		נדרים	ז, ו : כד, ע"ג 114
50	ג, י : סד, ע"ב	134	י, א : מב, ע"ד	ז, יא : כד, ע"ד 77
				כד, ע"ד 72
	בבא מציעא		גיטין	
68 67	ד, א : ט, ע"א	162	ה, ה : מז, ע"א	יבמות
97 88 71 67	ד, א : ט, ע"ג	114	ה, ט : מז, ע"ב	ד, יא : ו, ע"ב 49
97 88 73 71	ד, ב : ט, ע"ג	51	ח, יא : מט, ע"א	ו, ה : ז, ע"ג 42
77 70 65	ד, ב : ט, ע"ג	125	ט, ז : ג, ע"ב	טו, ג : יד, ע"ד 127
77 70	ד, ג : ט, ע"ד			
85	ד, ח : ט, ע"ד		קידושין	
	מכות	110 38 36	א, א : נח, ע"ב	בתובות
40	ב, ז : לא, ע"ד	125 124 38	א, א : נח, ע"ג	א, א : א : כד, ע"ד 52
		17	א, א : נח, ע"ד	א, א : א : כה, ע"א 54
	שבועות	128	א, ב : נט, ע"א	א, ג : כה, ע"ב 153
125	ה, ד : לו, ע"ב	115	א, ב : נט, ע"ב	א, ד : ד, ר, ע"ב 162
77	ח, א : לח, ע"א	115	א, ב : נט, ע"ג	א, ה : ה : כה, ע"ב 52
		110 106	א, ה : ט, ע"ג	א, ה : ה : כה, ע"ג 53 52
		67	א, ו : ט, ע"ד	ג, ה : כז, ע"ד 151
		84 71	א, ו : סא, ע"א	ג, ו : כז, ע"ד 40
		136 29	ב, א : סב, ע"ב	ד, ד : ז, ע"ג 134
				ד, ח : כה, ע"ד 127

מדרשי הלכה

מכילתא	כג, נז 63	בראשית רבה
כא, ז 110	כג, נח 63	ב, כד 38
כא, י 115	כט, כא 39	ג, סז 47

201

מפתח המקורות

רות רבה	ל, ז 134	כב, טו 155
ז, יא 106	ל, יז 134	כה, טו 153 151
		כה, טז 153 151
מבילתא	ספרי דברים	
בבא מציעא ננ,	כא, יג 40 39	מבילתא דרשב"י לויקרא
ע"ב-ויקרא כה, יד 84	כב, כב 40	כב, ח 84
	כד, א 110 40	
מדרש תנאים	שמות רבה	ספרא
במדבר ל, י 50	לב, יא 171	כא, ב 134
דברים כד, א 110	לד, א 171	כא, ג 134
		כה, יד 84 77
	דברים רבה	ספרי במדבר
	י, א 127	יא, ו 49

אבנגליונים

לוקאס	מתי
א, 27 55	א, 16 55 56
ב, 27, 33, 41, 43, 48 55	א, 18, 19, 20, 24 55
	יב, 46 ואילך 56
	יג, 55 ואילך 56

תרגומים

תרגום רות	תרגום השבעים	תרגום יונתן
ד, ז 106 111	בראשית לד, יב 153	בראשית מו, ט 128
ד, ח 111	שמות כב, טז 153	שמות כה, טו 151
	דברים כא, יג 41	שמות כה, טז 151
	דברים כד, א 41	ויקרא כ, י 133
	שמואל א יח, כה 153	דברים כא, יג 39
	הושע ג, ב 146	דברים כד, א 40

ספרים חיצוניים

א 19 61	פילון	פזביה
ח 23	ג, ס 151 151 70	ז, יב 172 131
חוקי המורבי	קרמוניות היהודים	ז, יג 172 131
ס' 117 23	א 61 7	ז, טו 49
		ח, 22 20

מפתח המקורות

202

157 152 163	ס' 47 155	ס' 123 128
152 164	ס' 48 47 23 156	ס' 23 129
23 210	ס' 104 103 63 45 159	ס' 133 60 48 47 46 130
23 230	ס' 104 103 63 45 160	ס' 48 137
	ס' 63 60 53 45 161	ס' 23 151

רמב"ם

הלכות מכירה	י, יא 171	הלכות אישות
ה, ה 107	הלכות גירושין	ד, יט 121
ו, יב 86	א, טו 126	י, א 138
הלכות טוען ונטען	הלכות איסורי ביאה	י, ב 171 163 162
ה, א 86	ד, טו 53	י, ו 171
		י, ט 171

פרשנים

בכא בתרא מג, ע"ב 120	הפועל "אבריה"	רד"ק
בכורות יג, ע"ב 78	הושע ג, ב 146	שמות כב, טו 148
		שמואל ב לג, ג 33
בעלי התוספות	חידושי הרי"צ דינר	ספורנו
קידושין ט, ע"א 125	מסכת קידושין ט, ע"א 28	בראשית כג, נז-נח 63
בכא בתרא נא, ע"א 124	דינר	בראשית כט, כא 39
בכא בתרא פא, ע"ב 85	קידושין ב, ע"א 110	
בעל התוספות (רבנו תם)		
כתובות פה, ע"ב 86	רבנו ניסים	אור החיים
בכא מציעא מו, ע"ב 120	כתובות סימן קסב 163	בראשית כט, כא 39
	כתובות ז, ע"ב-א,	
	קסט 51	
רש"י		רש"י
משנה קידושין א, ו 67		בראשית כג, נז-נח 63
משנה נידה א, א 54	תוספות י"ט	שמות כב, טו 148
בכא מציעא מה, ע"ב 64	משנה נידה א, א-ח, ד 54	
בכא מציעא מו, ע"ב 78	בכא מציעא מה, ע"א 70	רשב"ם
בכא מציעא מה, ע"ב 94		בראשית כג, נז-נח 63
נימוקי יוסף	תוספות	
בכא מציעא ד, שנו 77	עירובין פא, ע"ב 79	פירוש האגוד
בכא מציעא ד, שסד 78	כתובות ב, ע"א 136	דברים כד, ו 47
הרא"ש	קידושין ו, ע"ב 122 108	
א, י 96	קידושין ת, ע"א 96	ילקוט
א, יב 51	קידושין ח, ע"ב 96	בראשית כ, ג 38
כתובות ה, ו 163	בכא מציעא מו, ע"א 79	בראשית כג, נז-נח 63
	בכא מציעא מה, ע"א 70	

מפתח המקורות

הגהות הרא"ש א, יב 142	מעדני ירי"ט על הרא"ש א, ה 53	קידושין יב, ע"א-א, יז 121 בבא מציעא ה, ע"ב 70
שולחן ערוך		
נא, ז 126 צה, א 86 רשב"א קידושין יב, ע"א 121 שבועות לט, ע"ב 109	כא, ב 70 כו, יא 97 אבני מילואים כט, ב 122 סבוראי ג, ע"א 122	חושן משפט ב 94 קנה, ד 107 קפט 59 רג, א 119 רלה, ב 114
השגת "המרדכי" קידושין תפח 110	ספר השטרות יא 130	אבן העזר לא, ב-ד 121 נ-נא 142 נה, ו 138 קל, ו 126
מאמר רב נחמן נדרים מח, ע"ב 108	הגהות המהרש"ל כתובות ב, ע"א 136	ספר הברית שמות כב, טו 49
בעל המאור והמלהמות בבא מציעא ד, שנו 107	מהר"ל נג, ע"א 164 פג, ע"א 142	כלבו סה, ע"ב 51
מאירת עיניים קצ, א 103 בבא מציעא (קצח), ז 79	חידושי המאירי : מגן אבות, מהדורת לאסט עמ' ל 142	רבנו תם ברשב"א למקום תוספות משנה קידושין א, ו 67
בית יוסף קצח 81	כל בו, מהדורת סירת סה, ע"ב 164 סה, ע"ג 142	חוקי אשור ס' 55 149
רב האי גאון, משפטי שבועות א, ה 85	כל בו, מהדורת ונציה נו, ע"ב 164	חוקי אשננה ס' 18 152
קצוות חושן סו, כו 87	רוקח ס' שנג 164	רשב"ם בבא בתרא קמה, ע"ב 154
טור חושן משפט רא 94	הגהות הרמ"א אבן העזר נ-נא 142 אבן העזר נה, א 163	תעודות יב 157
ספירוסים G 22 152 G, Z 3 37	נחלת שבועה ח 142	רי"ף סימן רסו (כתובות נו, ע"א) 162 כתובות ט, שלח 86 בבא מציעא עז, ע"ב 98
	מרדכי לכתובות סימן קלב 142	

מפתח העניינים

60 49 48 47 46 45	בחוקי המורבי	134 118-116	אב (כסמכות על קטינים)
133 103 63		163 158 157 156 137	
161 51	ביהודה	55	אבנגליון
35 34 32	במשפט הבבלי העתיק	136	אופי משפטי של הנישואין
133 37		7	אוריינטליזם
22 21 18 17	דינר	124 96 95	אחריות וחוב
			איחשיבות של תשלום המחיר במשפט
20	הרסים (כחפץ קידושינ)	144 87 75	התלמודי
166 165 101 98 7	הלניזם	44 43	איסור העריות
		156-155	אירוסין במשפט השומרי
66 64 59 42 32	חווה		אנשי קיסבה וטוגו (חוסר המשמעות של
26-25	בין איש לאשה במקרא	82	תשלום המחיר אצלם)
109 64	החליפין		ארכיאולוגיה כמקור לתולדות
144 133 123 102 75-69 64	המכר	13	המשפט
158 147		45	ארכיון נוזי
102 77 75 69	הריאלי החפצי	41	ארס (משמעות המונח)
170 164 162 137 56 51 50	חופה		
109 19	חפץ-הקידושינ	159 113 58	בוגרת
143 131 130 111	טבעת הקידושינ	135 133 109 104 103	ביטול הנישואין
		49	בית הלל
172 167 166 165 43	יוונים	38	בני נח (חוק הנישואין של)
115	ייבום	40 39	בעל (משמעות המונח)
21 19	יין (כחפץ קידושינ)	56 55	ברית החרשה
			גאונים
162 139 133 41	כהן	115 104	גט הנישואין וגט האירוסין
134 41	גדול	168 130 121 117 116	
75	כלכלת חליפין		
56 43	כנסייה	86 85	דיני הונאה
138 131 130 129 128 29 18	כתובה	34 33 32 22 11	דיני נישואין במקרא
172 170 160 159 154 153		39 38 35	

ספר טוביה 172 49	כתובות היתרות 45 13
עירבון במשפט הגרמני 94	לקיחה לאשה 49 34
במשפט הסורירומי 101	מהות התלמוד 11
ההלניסטי-מזרחי, עונש 95 94 91	מוהר (משמעות המונח) 158-148
166 165 101 100 99	מוהר המקראי 153-149
העברי, תשלום חלקי 91	מוסד השושבינים 54-53
התלמודי 101-88	מזונות שונים (כחפץ קידושין) 19
עלייה בערכו של חפץ הקידושין 20	מחיר הבתולים 159 156
עסקי החליפין בישראל 75 69 67 59 36	מטבע הקידושין 19
123-119 113 111-106 105 84 83	מטרת המחקר 24
159 158 155 132	מנה 160 18
עסקי מטלטלין 87 85 84 83 80 75	מסירת הנערה 59 58 49 48 47 45 44
165 105 104 101 98 97 93 89 88	170 163 158 62
עריכת המשנה והתלמודים 11	מסירת הסודר 110
ערך מינימלי של דמי הקידושין 17	מצב המשפטי של הבת במשפט
ערכה משפטית של הנישואין	הגרמני 37
התלמודיים 15	הרומי 38
פוסקים וספרי מנהגים כמקור לתולדות	מקורות תלמודיים 11
המשפט 12	משמעות האירוסין 143-138
פילגש 171	משפט יהודי כמקור למשפט קאנוני 7
פירות (כחפץ קידושין) 137 109 75 19	מתנות-הקידושין והנישואין 63 62 19
פפירוסים 127 124 123 92 37 22 7	153 138 129 119 114 113 110 109
פרנקים 145 43	171 154
צמחים (כחפץ קידושין) 20	נישואי הסכמה 60
צירוף האירוסין עם הנישואין 142-141	כפייה 136
קבלת הבעלות במשפט המוסלמי 82	מכר 159 158 156 155 147-144
קטינה 118-116 115 114 58 29	עבדות 61
קידושי ביאה 45 43 42 41 37 36	קניין 35 30 29 28 27 22 21 16
קידושי ביאה במערכות משפט	113 102 62 61 60 59
נכריות 43	שבייה וחטיפה 44 39 37 33 32
כסף 102 58 35 29 28 16 15 14	שירות 145
161 160 103	נישואין בתור קיום האירוסין 134 132
שטר 159 130-123	136
קידושין (משמעות המונח) 141-139	נישואין כברית בתנ"ך 26
קידושין בפרוטה אחת 18	נתינה לאשה 49 34
קנייה ריאלית 21 17	סבוראים 141
קניין האשה 22	סלע 160 17

מפתח העניינים

206

שוויון־ערך כלכלי ושוויון ערך־משפטי	120	119	110	108-106	קניין הסודר
היהודי־ארמי מייב	169-168				קניית האשה באגדה
שטר הבכלי	169				קשר בין משפט לדת
שכר (כחפץ קידושין)	21	19			רכישת בעלות
תולדות המשפט ההשוואתי	9				רעיון העירבון בתרבויות שונות
תבשיטים (כחפץ קידושין)	20				שבועת הקרקעות
תמרה (כחפץ קידושין)	21				שבח הנישואין כיסוד האנושות
תרגומים	37				שוויון בין מערכות המשפט